

українська історіографія історії селянства потроху відмовляється від етнографічного бачення на користь антропологічного.

Бібліографічні посилання

1. Заярнюк А. Село і люди / А. Заярнюк // Критика. – 2002. – Ч. 3 (53). – С. 21–25.
2. Ісаєвич Я. Селяни України: вчора і сьогодні / Я. Ісаєвич // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 125–127.
3. Історія українського селянства : у 2 т. / гол. ред. ради В. Литвин, відп. ред. В. Смолій. – К., 2006. – Т. 1.
4. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси : монографія / О. В. Михайлюк. – Д., 2007.
5. Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX–XXI ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси, 2006.
6. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси, 2007.
7. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography / O. Subtelny // Journal of Ukrainian Studies 18. – nos. 1–2 (Summer–Winter 1993). – P. 33–54.
8. Worobec C. Conceptual Observations on the Russian and Ukrainian Peasantries / C. Worobec // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). Ed. by A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn and M. von Hagen. – Edmonton-Toronto, 2003. – P. 256–276.

Надійшла до редколегії 14.09.2009.

УДК 930.2 (075.8)

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОПУБЛІКОВАНІ Й АРХІВНІ ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНІ ПРАЦІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Проаналізовано історико-бібліографічні праці та деякі матеріали особистого архіву відомого українського історика другої половини XIX – початку XX ст. О. М. Лазаревського, з'ясовується його внесок у становлення історичної бібліографії в Україні.

Ключові слова: історична бібліографія, покажчик літератури, бібліографування, ретроспективна й поточна бібліографія, О. Лазаревський.

Анализируются историко-библиографические труды и некоторые материалы личного архива известного украинского историка второй половины XIX – начала XX вв. А. М. Лазаревского, выясняется его вклад в становление исторической библиографии в Украине.

Ключевые слова: историческая библиография, указатель литературы, библиографирование, ретроспективная и текущая библиография, А. Лазаревский.

Historical and bibliographic works and some materials of the private archive of famous Ukrainian historian of the XIX – the beginning of the XX century O. M. Lazarevsky are analyzing. His part in formation of historical bibliography in Ukraine is investigating.

Key words: historical bibliography, bibliography, bibliographic annotations, retrospective and present bibliography, O. Lazarevsky.

Бібліографія – міждисциплінарна, більшою мірою суто практична галузь, яка навряд чи може бути обмежена рамками однієї окремо взятої науки чи навчальної дисципліни, а натомість є специфічною сферою науково-дослідної діяльності.

ті, невід'ємною складовою або етапом наукового дослідження. Основною функцією бібліографії є репрезентація й упорядкування списків джерел та літератури, підготовка її оглядів, створення покажчиків, довідників, переліків тощо. Бібліографія може реалізовуватися в рамках будь-якої науки чи дисципліни, зокрема й історії. Тому безумовно можна вважати, що одним із її образів чи варіантів є історична бібліографія. Як цілком слушно підкреслюється в довіднику «Спеціальні історичні дисципліни», в сучасній спеціальній літературі подаються різні варіанти визначення предмету історичної бібліографії як галузі «наукової та науково-практичної (прикладної) діяльності, до завдань якої входять інформування про продукцію друку та її активна пропаганда з певною суспільною метою», як окрема галузь «бібліографічної науки, яка описує всі форми друкованої історичної продукції, опублікованої в Україні та за її межами», як допоміжна історична дисципліна, «покликана виявляти й систематизувати історичну літературу та інформувати про неї читачів», як спеціальна дисципліна, «завданням якої є розробка прийомів і методів виявлення, опису, цільового відбору та наукової систематизації джерел і літератури» тощо [27, с. 54]. Однак, навряд чи доцільно відносити історичну бібліографію до спеціальних (або допоміжних) історичних дисциплін, оскільки, на наш погляд, відбір до їх числа має здійснюватися за комплексом критеріїв. По-перше, одним із таких критеріїв має бути вивчення в рамках цієї науки джерел, які належать до специфічного виду або різновиду, що за своїми характерними ознаками відрізняються від інших джерел. По-друге, в межах такої дисципліни мають бути напрацьовані й адаптовані специфічні методи дослідження таких джерел. По-третє, дана дисципліна повинна спиратися на особливі технології і прийоми у вивченні джерел. І, нарешті, по-четверте, дана дисципліна має орієнтуватися на, власне, історичні джерела, бути безпосередньо пов'язаною з дослідницькою роботою історика і водночас не претендувати на повну універсальність, а навпаки подавати специфічні індивідуальні характеристики джерелам, виконувати допоміжні функції у науково-дослідній роботі. Навряд чи можна визнати, що історична бібліографія відповідає всьому цьому комплексу критеріїв, однак, без сумніву, вона займає вагоме місце в історичній науці як самостійна сфера наукової діяльності, однаково потрібна для будь-якого дослідження в історії як науці.

Витоки бібліографії історії України як складової загальної наукової бібліографії слід шукати в середині XIX ст., коли з'явилися друком перші спеціальні покажчики літератури. І одним із перших українських бібліографів був відомий історик і археограф Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902). Його історико-бібліографічний доробок раніше вже частково був спеціальним об'єктом вивчення в попередній історіографічній традиції. Уперше оцінку він отримав у листах до молодшого колеги – визначного вітчизняного історика, славіста, етнографа, археографа і видавця історичних джерел Осипа Бодяньського, – опублікованих самим О. М. Лазаревським у журналі «Киевская старина» [4]. Загальний внесок О. М. Лазаревського в історію України і в історичну бібліографію зокрема був підсумований у ряді некрологів і спеціальних оглядових історіографічних статей, опублікованих після його смерті. Зокрема, автор одного з них, М. Василенко, підкреслив, що більшість ранніх праць О. М. Лазаревського переважно мали «бібліографічний характер», а його «Указатель источников...» «не втратив свого значення», і хоча в ньому є певні пропуски, вказані ще П.Єфименком, сама публікація – «виняткова для свого часу праця», особливо як для студента, якому вона «дала можливість ознайомитися з усією літературою з історії Малоросії» (України) (тут і далі переклад з рос. мій – В. В.) [7, с. 89–90]. У іншому некролозі Д. Багалій назвав «Указатель источников...» дорогоцінним бібліографічним переліком «книг та журнальних статей по історії, словесності, географії та етнографії Малоросії, для складання якого були потрібні тривалі, наполегливі заняття в Імпе-

раторській публічній бібліотеці, захоплення предметом та любов до свого рідного краю і народу» [5, с. 14]. Подібна оцінка бібліографічного доробку О. М. Лазаревського присутня й у іншому некролозі М. Василенка [6], таких самих публікаціях чернігівського історика, одного з провідних діячів губернської архівної комісії О. Верзилова [8], визначного українського історика М. Грушевського [11] та ряду ін.

Висока оцінка історико-бібліографічного доробку О. М. Лазаревського була подана і в радянській історіографії. Зокрема М. Марченко та Л. Полухін підкреслили, що «Опыт указателя...» «свідчить про те, що О. М. Лазаревський почав глибоке і систематичне вивчення історії України», а «Указатель источников...» підсумував його «багаторічну працю по розшукуванню друкованих і рукописних джерел з історії України», причому «ця його праця зберігає свою цінність і в наш час» [22, с. 11, 15]. Бібліографічні праці ученого належним чином були оцінені й у спеціальній монографії відомого українського історика та джерелознавця В. Г. Сарбея, присвяченій вивченню історичного світогляду О. М. Лазаревського [25, с. 30–31, 40]. Як підкреслили інші радянські дослідники Р. С. Кац та Н. М. Шеліхова, публікації О. М. Лазаревського стали першими великими працями в галузі історичної бібліографії України, а їх поява була тісно пов'язана із загальним розвитком цієї галузі в Російській імперії [12, с. 159]. На цьому ж наголосив у статті «Бібліографія історії України в дожовтневий період» І. П. Крип'якевич [13, с. 166]. Аналізу історико-бібліографічних публікацій О. М. Лазаревського в радянській історіографії були присвячені й спеціальні статті С. В. Сороковської [26] та М. П. Гуменюка [9]. Доповнений варіант останньої праці був репрезентований радянським бібліографом у його узагальнюючій публікації «Українські бібліографи XIX – початку XX ст.: Нариси про життя та діяльність» [10]. На сьогодні нарізла потреба глибшого аналізу історико-бібліографічного доробку О. М. Лазаревського, у тому числі й неопублікованого, а також вивчення спеціальної історіографічної традиції, присвяченої йому. Саме така спроба й робиться в даній статті.

Проблемами історичної бібліографії О. М. Лазаревський зацікавився ще під час навчання в Санкт-Петербурзькій гімназії, бо, напевно, вже тоді він імовірно поставив собі за головну мету власного життя ретельне вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. Оскільки ж для цього була потрібна ґрунтовна обізнаність з уже введеними до наукового обігу джерелами і опублікованою з теми літературою, то цілком адекватно майбутній відомий український історик взявся за досягнення вже наявного наукового доробку попередників власне на бібліографічному рівні. Тим більше, що на той час вже були широко відомі праці бібліографів російської історії М. Строева, В. Сопікова, В. Анастасевича та інших, а натомість бібліографія української історії залишалася поки ще практично не піднятою цілиною.

Суто історико-бібліографічний характер мала вже одна з перших праць 19-річного О. М. Лазаревського «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях», опублікована в «Черниговских губернских ведомостях» [15]. Слід зазначити, що ця праця відзначалася ґрунтовністю і доволі глибоким знанням існуючої наукової літератури і публікацій джерел, хоча, як наголосив сам автор у передмові до свого видання, укласти покажчик йому було доволі складно, «оскільки переважна частина джерел уміщувалася й уміщується в періодичних виданнях», що, без сумніву, суттєво ускладнювало їх пошуки.

Згаданий покажчик складався з двох частин: «История» та «География», кожна з яких, у свою чергу, поділялася на декілька підрозділів. Наприклад, у першій частині є підрозділи щодо загальної історії України, публікацій з описом церков

та монастирів, з давньої історії, переліком біографічних публікацій. Окрім того, в ньому автор широко застосував допоміжну рубрикацію літератури і джерел за територіальною та змістовною ознаками. Зокрема, є рубрика літератури з історії козацтва і гайдамаччини, історії Слобідської України і Запоріжжя. При цьому до покажчика увійшли лише публікації вітчизняних авторів, які спеціально були присвячені Україні й опубліковані російською мовою. У першому розділі покажчика бібліографовано 154 позиції джерел та літератури з проблем української історії, що вийшли друком протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст., а в другому – вказано та частково анотовано 121 наукову розвідку з проблем історичної топографії, статистики, окремі етнографічні матеріали та записки мандрівників.

Частина поданих у бібліографічному покажчику публікацій містять авторські анотації. Переважно це маловідомі видання та праці, назва яких не повною мірою передавала їхній зміст. В окремих випадках О. М. Лазаревський згадував перевидання бібліографованих ним позицій, існуючі рецензії та анотовані їх огляди з критичним аналізом змісту. При цьому власні анотації молодого дослідника відзначаються логічністю, зваженістю, глибоким знанням змісту літератури, кваліфікованою оцінкою і самостійністю мислення. Він неодноразово звертав увагу на наукову новизну анотованих публікацій, зазначав, які саме нові матеріали у них можна було знайти, наголошував на певних недоліках цих видань. Зокрема, наприклад, у покажчику вказано всі три на той час існуючі перевидання «Истории Малой Руси» Д. Бантиша-Каменського, підкреслено, що найкращу, на його думку, спеціальну рецензію на «Историю Малороссии» М. Маркевича уміщено у 28 т. «Отечественных записок», а на «Историю русів» – у № 20 журналу «Моквитянин» за 1849 р. [15, с. 416] Цікаво, що щодо «Очерка истории Малороссии до присоединения ее к России» відомого російського історика С. Соловйова, О. М. Лазаревський зазначив, що він «знаходиться значно вище «Истории Малороссии» п. Маркевича, не кажучи вже про «Историю Малой России» Бантиша-Каменського [15, с. 416]. В анотації на статтю «Мысли об истории Малороссии», опублікованій у «Библиотеке для чтения» в 1846 р., укладач покажчика наголосив, що у ній «багато думок, з якими складно погодитися», а її головні вади, на його думку, «зі значним знанням суті справи вказав п. Ракович» у спеціальній рецензії в «Черниговских губернских ведомостях» за 1852 р. (№№ 5 та 6). Гостро критично відгукнувся О. М. Лазаревський на наукову статтю М. Маркевича «О первых гетманах малороссийских», опубліковану в «Чтении Московского общества истории и древностей российских» за 1848 рік: «Чотири сторінки, які нічого не пояснюють, оскільки автор ґрунтується на «Історії русів», недоліки якої зараз добре відомі» [15, с. 417]. Натомість в анотаціях на опублікований уривок «Истории Малороссии» Олексі Мартоса, на «Заметку о первых полковниках Прилуцких» М. Максимовича та цілий ряд інших праць О. М. Лазаревський лише стисло виклав їх зміст та вказав та нові матеріали, уміщені в них.

Звичайно, в аналізованому бібліографічному покажчику О. М. Лазаревського є й певні недоліки. Опис видань у ньому не завжди повний, окремі анотації надто лаконічні. Плутанину в покажчик вносить і те, що в ньому бібліографована література розміщена не за хронологічним, а за тематичним принципом. Певною мірою ускладнює користування цим виданням відсутність у ньому допоміжних географічного та іменного покажчиків, списку прийнятих у ньому скорочень. До речі, на ці та окремі інші недоречності видання вказав О. М. Бодяньський у листах до молодого колеги. Зокрема відомий історик та археограф уважав, що відсутність хронологічного принципу розміщення матеріалу є недоліком видання, а в іншому листі радив історико-початківцю у наступних бібліографічних публікаціях не висловлювати в анотаціях власних оцінок, наголошуючи, що його головне

завдання – скласти упорядкований список джерел та літератури, у якій наступні дослідники розберуться самостійно. Особливо чітко ця теза сформульована у листі О. М. Бодянського від 3 лютого 1855 р., де підкреслено, що бібліографічний покажчик краще укладати з оприлюдненням стислого змісту публікацій, і при цьому в ньому не повинно бути місця для будь-яких «мудрувань» [4, с. 447–448]. Отже загалом О. М. Бодянський залишав за бібліографією лише право реєстрації наукової літератури та джерел, стислого переказування їхнього змісту, відштовхуючися від звуженого тлумачення предмету даної галузі. До цієї поради О. М. Лазаревський прислухався і в пізніших своїх бібліографічних виданнях дотримувався зазначеної рекомендації, хоча, напевно, такий підхід певною мірою збіднив можливий їх загальний рівень, оскільки позбавив молодого бібліографа можливості реально оцінювати наявний опублікований доробок попередників та зміст уведених до наукового обігу історичних джерел.

Подальша історико-бібліографічна діяльність О. М. Лазаревського спочатку знайшла свій прояв у складанні поточних покажчиків у вигляді щорічних оглядів джерел та літератури з проблем історії та географії України протягом 1854–1859 рр. Спочатку вони виходили в додатках «Черниговских губернских ведомостей» під назвою «Обозрение книг и статей периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края за 1854 год» [14], а згодом огляди літератури отримали назву «Украинская литературная летопись» (1855–1859 рр.) [17–21]. Це видання О. М. Лазаревський намагався вести систематично і, по можливості, повно. Автор у науково-популярній формі переповідав зміст нових публікацій з історії України. І хоча спочатку він планував уносити до «Украинской литературной летописи» лише праці з історії та географії України, на практиці згодом заявлена програма була значно розширена. Видання стало покажчиком не стільки історико-географічних праць, скільки історико-філологічних та, власне, етнографічних. За підрахунками відомого українського радянського історика М. П. Гуменюка із 70 анотованих у цьому виданні О. М. Лазаревським окремих книг і статей всього лише близько 20 стосуються власне історії, ще близько 20 мають літературний і літературознавчий характер, у 7 досліджуються проблеми етнографії, у 4 – мовознавства і у 3 – питання географії [9, с. 75].

У цілому щорічні поточні бібліографічні огляди українознавчої літератури, укладені О. М. Лазаревським, посіли вагоме місце в українській історичній бібліографії, ставши першою в ній спробою поточного обліку спеціальної наукової літератури, надавши своєрідний поштовх появі покажчиків інших істориків. Зокрема «Украинскую литературную летопись», як цілком слушно зазначила С. Сороковська, згодом продовжували видавати в «Черниговских губернских ведомостях» П. Єфименко та Г. Милорадович [26, с. 116].

Паралельно з цим, протягом 1850-х рр. О. М. Лазаревський ретельно і плідно працював над доповненням та поправками до систематичного ретроспективного покажчика наукової українознавчої літератури. Результатом цієї роботи стало видання в 1858 р. у Санкт-Петербурзі «Указателя источников для изучения Малороссийского края», який став першим з трьох випусків запланованої автором праці [16]. За задумом укладача у ньому було подано відомості й анотації про вітчизняні публікації джерел та літератури, що вийшли друком у Російській імперії протягом 1622–1857 рр. У другому випуску, як автор сам наголосив у передмові до покажчика, мало бути вміщено дані про статті українознавчого характеру в губернській періодиці та переліки рукописних джерел, а в третьому – іноземні джерела (тобто, напевно, публікації з історії України, здійснені поза межами Російської імперії), а також допоміжні до всіх випусків авторський та предметний покажчики [16, с. I]. На жаль, з невстановлених нами причин історик так і не вдалося здійснити власного задуму повністю.

Також у передмові до видання О. М. Лазаревський розкрив принципи відбору і розташування в ньому матеріалу. Він підкреслив, що навмисно в більшості випадків обмежився лише поданням переліку заголовків бібліографічних позицій, а анотації подав лише до тих праць, назви яких не відтворювали повністю їхнього змісту [16, с. I – II].

З бібліографованих у покажчику 554 видань понад 300 мають авторські анотації. Переважна їх більшість відрізняються чіткістю й зрозумілістю формулювань, містять доволі різноманітні відомості про книги й окремі статті, про наявні на них критичні огляди й рецензії, про перевидання й відмінності в них. У випадках, коли історик з якоїсь причини не зміг ознайомитися з публікацією особисто, він посилався на праці російських бібліографів В. Сопікова та М. Строева. В анотаціях на дуже рідкісні книги О. М. Лазаревський указав загальну кількість їхніх примірників й навіть місце їх зберігання. Анотуючи публікації джерел, укладач покажчика в окремих випадках указував навіть місце зберігання рукописів. Зазначав він подекуди й існуючі переклади окремих праць на іноземні мови. Однак у цьому покажчику, порівняно з публікацією 1853 р., практично відсутні елементи критики бібліографічних позицій, на чому, без сумніву, позначилися пропозиції О. Бодяньського.

Слід підкреслити, що «Указатель...» досить схвально зустріли і наукові критики, і громадськість, яка просто цікавилася українознавчою літературою. Доволі високу оцінку дав йому в листі від 8 червня 1858 р. О. Бодяньський [4, с. 449]. Як цілком слушно підкреслила радянська дослідниця історико-бібліографічного доробку О. М. Лазаревського С. Сороковська, у рецензії на покажчик, уміщений в «Известиях Императорской академии наук» хоча й указувалося на окремі пропуски спеціальної літератури в ньому, але загалом було наголошено на його вагомому значенні. У рецензії в журналі «Атеней» відзначалася надзвичайна старанність і ретельність бібліографа, висловлювалися сподівання, що покажчик буде з вдячністю прийнятий всіма, хто займається вивченням історії Малоросії (України). За свідченням С. Сороковської цілком схвальні відгуки на книгу О. М. Лазаревського також залишив на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» П. Єфіменко [26, с. 116].

Отже можна вважати, що «Указатель источников...» О. М. Лазаревського по праву обійняв вагоме місце серед подібних видань у Російській імперії і не втратив свого наукового значення й зараз. Щоправда дещо ускладнює його використання відсутність у ньому допоміжних покажчиків і його певна незавершеність.

Хоча після цього О. М. Лазаревський не опублікував жодного нового спеціального історико-бібліографічного видання, у своїй подальшій науковій діяльності він постійно цікавився бібліографією історії України. На сторінках «Киевской старины» він неодноразово рецензував бібліографічні видання інших істориків, його сучасників. Зокрема в одній із рецензій учений підкреслив: «Хтось порівнював покажчики, що уміщуються в наукових виданнях, з проїжджими дорогами: як складно їздити за відсутності доріг, так і складно користуватися науковим виданням, коли воно не має при собі покажчика. Як дякують мандрівники правителів за облаштування у країні гарних доріг, так і вдячні книжні люди укладачам покажчиків до книг та журналів...» [1, с. 264] Так доволі алегорично, але водночас з неприхованим пієтетом він окреслював значення бібліографічних видань. У спеціальних оглядових рецензіях О. Лазаревський подав досить змістовну оцінку бібліографічним покажчикам, укладеним сучасними йому дослідниками С. Рубінштейном [3] та І. Левицьким [2].

Не виключено, що О. М. Лазаревський протягом останніх двох десятиліть життя збирав матеріали для оновленого і більш повного бібліографічного покажчика наукової літератури з історії України. Певними доказами на користь цієї

тези можуть бути окремі матеріали з його особистого архіву. Зокрема тут знаходиться укладений ученим близько 1890-х рр. «Библиографический список по литературе, истории Украины» [23]. В архіві також зберігається ще одне цікаве свідчення стійких історико-бібліографічних уподобань О. М. Лазаревського. Це фрагмент тексту під назвою «Библиографические заметки. Материалы для указателя источников по изучению Юго-Западной России и Русской Галиции» [24]. Однак, на жаль, це лише один аркуш чи то майбутньої замітки ученого, чи, можливо, спеціальної бібліографічної праці. Загалом невідомо, чому ця праця не була завершена. На сторінці, яка збереглася, О. М. Лазаревський підкреслив, що останнім часом з'явилися дві ґрунтовні бібліографічні праці з історії Росії (про які саме видання йдеться достеменно невідомо). На його думку, вони настільки повні, що взагалі можуть слугувати своєрідним взірцем для таких видань, однак потреба подібного видання з історії Малоросії (України) вже давно назріла. Далі рукописні нотатки, на жаль, обриваються, тому невідоме й призначення даних записів, і загалом подальші плани О. М. Лазаревського щодо укладання повної бібліографії видань з історії України.

Отже, у цілому О. М. Лазаревський зробив вагомий внесок у становлення й розвиток історичної бібліографії в Україні. Він створив найперші за часом появи в Україні спеціальні поточні й ретроспективні покажчики наукової й науково-популярної літератури з проблем українознавства. Для бібліографічних видань історика притаманні надзвичайно висока професійність, компетентність, зваженість і вдумливість, намагання якомога повніше охопити весь опублікований комплекс джерел та літератури з історії України. Цілком можна погодитися з образною оцінкою «Указателя источников для изучения Малороссийского края» М. Грушевським, який підкреслив, що видання стало «гороскопом цілої діяльності талановитого Чернігівця» [11, с. 3]. Загалом для сучасних істориків бібліографічні праці О. М. Лазаревського мають переважно значення довідкових видань про літературу й джерела з історії України, що з'явилися друком протягом XVII – середини XIX ст. У той самий час вони чітко відображають стан розробки українознавчої проблематики з історії доби козацтва й Гетьманщини на середину XIX ст., рівень введення спеціальних джерел з проблеми до наукового обігу. Публікації наочно свідчать про доволі розроблені на той час принципи й методи бібліографування, про належний рівень укладання бібліографій літератури, про усвідомлення істориками її важливості для подальшої наукової роботи.

Бібліографічні посилання

1. А. Л. [Лазаревский А. М.]. Рец. на кн.: Двадцатипятилетие издания Подольских Епархиальных Ведомостей (1862–1886 гг.). Каменец-Подольск, 1887; Указатель неофициальной части Волынских Епархиальных Ведомостей за 20 лет их существования (1867–1887) / сост. Ю. Тиховский. Почаев, 1888; Указатель статей, помещенных в неофициальной части Полтавских Епархиальных Ведомостей за 25 лет издания их, с 1863 по 1888 г. / сост. протоиерей П. Мазанов. Полтава, 1888 / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1889. – Кн. 1. – С. 264–266.
2. А. Л. [Лазаревский А. М.]. Рец. на кн.: Левицкий И. Галицко-русская библиография XIX ст. Т. II / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – Кн. 4. – С. 27–28.
3. А. Л. [Лазаревский А. М.]. Рец. на кн.: Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 год / сост. и издал С. Ф. Рубинштейн. – Вильно, 1894 / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – Кн. 9. – С. 467–468.
4. А. Л. [Лазаревский А. М.]. Четыре письма О. М. Бодянского (1855–1858) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1889. – Кн. 11. – С. 447–450.
5. Багалей Д. И. Александр Матвеевич Лазаревский (1834–1902) (Некролог) / Д. И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1902. – № 9. – С. 14–30.
6. Василенко Н. А. М. Лазаревский (1834–1902) (Некролог) / Н. Василенко // Киевская старина. – 1902. – Кн. 5. – С. III–XIX.

7. **Василенко Н.** Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского (ум. 31 марта 1902 г.) / Н. Василенко // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. 2. – С. 85–107.
8. **Верзилов А.** Памяти А. М. Лазаревского / А. Верзилов // Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – С. 13–20.
9. **Гуменюк М. П.** Библиографическая деятельность А. М. Лазаревского / М. П. Гуменюк // Советская библиография. – М., 1960. – Вып. 4. – С. 72–80.
10. **Гуменюк М. П.** Українські бібліографи XIX – початку XX ст.: Нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк. – Х., 1969.
11. **Грушевський М. С.** Памяти Олександра Лазаревського / М. С. Грушевський // Записки Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові. – 1902. – Т. 47. – Кн. III. – С. 1–10.
12. **Кац Р. С.** Про стан історичної бібліографії на Україні / Р. С. Кац, Н. М. Шеліхова // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5. – С. 159–166.
13. **Крип'якевич І. П.** Бібліографія історії України в дожовтневий період / І. П. Крип'якевич // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5. – С. 166–170.
14. **Лазаревский А. М.** Обзор книг и статей, периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края за 1854 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 8–9.
15. **Лазаревский А. М.** Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1953. – № 45. – С. 415–424; № 46. – С. 429–434.
16. **Лазаревский А. М.** Указатель источников для изучения Малороссийского края / А. М. Лазаревский. – Спб., 1858. – Вып. 1.
17. **Лазаревский А. М.** Украинская литературная летопись за 1855 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1855. – № 12, 19, 38, 49, 51.
18. **Лазаревский А. М.** Украинская литературная летопись за 1856 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1856. – № 7, 8.
19. **Лазаревский А. М.** Украинская литературная летопись за 1857 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 47, 48, 49.
20. **Лазаревский А. М.** Украинская литературная летопись за 1858 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 4, 7, 13.
21. **Лазаревский А. М.** Украинская литературная летопись за 1859 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 14, 15.
22. **Марченко М. І.** Видатний історик України О.М.Лазаревський / М. І. Марченко, Л. К. Полухін. – К., 1958.
23. Національна бібліотека України Національної академії наук України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. І, спр. 70248 [Библиографический список по литературе, истории Украины]. – Далі: НБУ НАНУ. ІР.
24. НБУ НАНУ. ІР. – Ф. І, спр. 70249 [Библиографические заметки. Материалы для указателя источников по изучению юго-западной России и русской Галиции].
25. **Сарбей В. Г.** Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К., 1961.
26. **Сороковська С. В.** Перший український бібліограф-історик / С. В. Сороковська // Укр. іст. журн. – 1969. – № 2. – С. 114–116.
27. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К., 2008.

Надійшла до редколегії 01.12.2009.